

Onomasztikai játékok a költészetben

1. A játékok sajátos típusát képviselik a nyelvben jelentkező játékok, azaz a nyelvi játékok.

Hogy a nevekkal is lehet játszani, mutatják a mindennapi nyelvhasználat játékaival: a szokásos játékos névrövidítések (*Egerszegi Krisztina* → *Egérke*), a ragadványnevek (Sándor: 1997, 192: „járasmód, testtartás, valakihez való hasonlóság: *Lefec, Medve, Sutyi, Szíp*”), a névcsőfűlők (*Juli-buli, fakanál, / Az ágy alatt szaladgál. Jankó-bankó / pipadohány zacskó*), a szlengnevek (Kis 2008: *Érdia* ’az érdi lőtér’; *Ho Shi Minh-ösvény* ’laktanyából való kiszökés’; *Háká* ’Honvéd Kórház’; *Lazaegerszag* ’Zalaegerszeg’; *Püspökvietnám* ’Petőfi Laktanya’).

Ünnepeltünk, Bíró Ferenc is sok publikációjában névtani, onomasztikai kérdéseket taglal. Körösladány és Köröstarcsa helynévrendszerében történeti és mai helynévanyagot feldolgozva levéltári, irattári dokumentumokat és térképeket felhasználva nyelvi-tipológiai vizsgálatokat végez (1999, 2002, 2004). Személynevek morfológiai felépítettségét és motiváltságát analizálja történeti és szinkron anyagon (1997, 1998). A metaforikus ragadványnév-alkotással foglalkozó írásának adataival azt bizonyítja, hogy a testi tulajdonságok dominánsak a diáknév-metaforák indítékai között (2001).

Mivel jelenleg a költői nyelvi játékok keletkezésének különféle típusait igyekszem feltérképezni, így az onomasztikaiakat is, ezért köszöntésképpen a neveknél egy nem szokásos megközelítést mutatom be.

2. Ebben a dolgozatban költői szövegek személy- és helynévvel kapcsolatos nyelvi játékaiból ismertetek néhány jellegzetes előfordulást. A versek szövegében a nevekkal való játék többféle módon megszülethet: lehet játszani a nevek jelentésével, hangszerkezetével, morfológiai felépítésével, vizuális megjelenítésével, sőt a névalkotással is.

2.1. Egy személynév kisbetűs írása véresen komoly tett: leértékelő büntetés lehet, ismerjük Molnár Ferenc *A Pál utcai fiúk* című regényéből *Nemecsek Ernő* esetét. Kányádi Sándor viszont Táncsics nevét a következő megokolással írta kisbetűvel:

*a jó öreg táncsics mihály
így csupa kisbetűvel így
is jó neki ő szegény ő házalt
így a könyveivel annak-
idején börtönből szabadultan*

(Földigérő kokárda-pántlika)

Parti Nagy Lajos versében a kisbetűs írással, a vezeték- és keresztnév egybeírásával futballikonok gombfocipálya-játékossá és anyagra nyomott képpé leértékelődve jelennek meg:

*Elmosódott gombfocipálya
válogatottként apa télkabátja,
fekete **albertflórián** száguld for
gentleman után, repülnek géz-kapuk
— — — — kezdő tanárnő
kiskabátján lila **fenyvesikettő**
(Krétapálya)*

Kormos István *pedig* című költeményében humoros fordulatban szerepel a szőnyegmintává vált színésznőnév kisbetűs és egybeírt formája:

*rongy torontáli szőnyegen
karádykatalint verem
(Álmodozó kamasz)*

Amikor Tolnai Ottó híres költők és a francia főváros nevét kisbetűvel írja versében, esetleg azt sejteti, hogy a beszélő egy lélegzettel, megállás nélkül – hiszen egyetlen írásjel sem tagolja a szöveget – mondja el a történetet, amelyben a nevek nem válnak hangsúlyossá:

***kormos** mesélte a **pista** szép táskás
kutyaszemével ravaszkásan pislogva
hogy egy párizsi hajnalon
éjszaka lehetett
ahogy **pistát** és **párizst** ismerem
lilla éjszaka lehetett biztosan
csöng a telefon
pilinszky kétségbeesett hangja
kész gondolta **pista**
valakit megölt nagy ártatlanságával
(Kormos és Pilinszky. Parancs Jánosnak)*

Lackfi János viszont amikor a költőtárs nevének vezeték- és keresztnévelemét – felrúgva a helyesírási szabályt – egybeírja, azt sugallja: Lázár Ervin neve felértékelődött, fogalommal vált:

*A Lázárrervin meghalt?
(Örök)*

Nagy Gáspár enigmatikusan: személynévre rejtjelezetten és mégis egyértelműen utal a nagybetűs írásmóddal:

a sír
NIncs sehol
a sír a gyilkosok
a test se I T T
NIncs sehol
a test se O T T
a csont a gyilkosok
NIncs sehol
a csont
(p. s.)
egyszer majd el kell temetNI
és nekünk nem szabad feledNI
a gyilkosokat néven nevezNI!
(Öröknyár: *elmúltam 9 éves*)

1983-ban írt versének NI betűi Nagy Imre, a mártír miniszterelnök nevét sejtetik. Valószínűsíti ezt a szövegkörnyezet több szava (*gyilkosok; egyszer majd el kell temetNI*).

A kicsinyítő képző a nagy kezdőbetűs írás ellenére is alkalmas lehet gúnyos lenézésre, ha ez nem gyereknek szóló kedveskedés, hanem egy költőre vonatkozik:

*Rólam írta a verseit
Szabolcska **Mihályka!**
(Tóth Árpád: *A Nagyverdő keserve*)*

Kormos István a saját vezetéknevét leleményesen kancsalrímbe foglalja:

*Leszen–e bűnömért **körmös**?
Ezt kérdi a szegény **Kormos**.
(Ilia Mihály királyi főpincemesternek)*

Orbán Ottó így rövidíti le a saját nevét *Kabala* című versében:

*55 éves lettem 91-ben –
versem a keljfeljancsival jár jegyben.*

*Amúgy meg csak 0 előttem, 0 utánam –
a nevemet is: 0. 0., a porban találtam.*

Erre a rövidített névjelzésre játszik rá Csukás István *Egy költő monogramja* című versében:

*Mikor agyam már nyúlfogként őről
Nézzük, mi hír egy másik költőről?*

0! 0!

*És elvesztette apját és anyját,
míg megszerezte a monogramját:*

0! 0!

*Nos e vers legyen papírrepülő,
melyet két sóhaj az égre fellő:*

0! 0!

Orbán Ottó az 50. születésnapját ünneplő Kormos István családi nevét így értelmezi:

*Pista öcsém egyszer este,
ujjujjujjujjuj,
kiszökött a széntelepre,
ujjujjujjujjuj,
belebújt a német kocszba,
ujjujjujjujjuj,
az orrát is **bekormozta**,
ujjujjujjujjuj,
(Első Kormos István)*

Névből Illyés Gyula igét képez, és saját sírkövére ajánlja a következő sorokat:

*Voltak, akik **legyulázták**,
Voltak, akik legyalázták.*

A költői játék része az, hogy Parti Nagy Lajos költők nevéből igéket alkot (*Füst Milán, Szép Ernő, Kosztolányi Dezső, Arany János, Ottlik Géza, Babits Mihály*):

*Ne kábéház, ne virtuália
 s ne csak papír légy, légy, te Ház,
 hol élő és holt szimbióz' időz,
 piros, fehér, zöld, híg és mélylila
füstöl szépelg és kosztol,
aranylik, ottlik, és babitslik,
 a versek jól tömött staniclik,
 nagy dunnaszák a próz',
 s tán mégse minden anything, ha goes.
 (Halk, talmi vers az irodalom házához)*

Az irodalom házában szimbiózisban „időző” élők és holtak nevével űz tréfát a játékos alkotó. A *füstöl, szépelg* (←*szépeleg*) és *kosztol* jelentéses igékbe vannak rejtve bizonyos személynevek (*Füst Milán, Szép Ernő, Kosztolányi Dezső*). *Ottlik* nevének tréfás analógiájára (*Ott+lik*) teremt a szerző Arany és Babits nevéből igét, amely az *aranylik* formában egybeesik létező igével. Parti Nagy Lajos az Esterházy Pétert köszöntő versébe is igésített formában iktatja be alkotók nevét:

*Ea fánk körül, hol **elproustozgatunk,**
 smajd egyre több a morzsa és a tunk,
 tmely **átaranylik** rajtunk általunk.
 (Köszöntő)*

Az *elproustozgatunk*→*Proust*, az *átaranylik*→*Arany János* nevét rejti, alighanem azt sejtetve, hogy ezekkel az alkotókkal időznek el (Proust műve: *Az eltűnt idő nyomában*) a mai költők is, és áttetszik írásaikon Arany hatása. Ugyanabban a versében szóösszerántásban egyik nyugatos költőnk neve ismerhető fel:

*Jön a tavasz, e **kosztolányidéz'***

A hasonló hangzás játéka okán születhetett a következő sor, és nyilván nem Csehov lebecsülése miatt:

motyogja P, s hogy nem megy **csehova**.
 (Parti Nagy Lajos: *Egy bőrönd repülő*)

Timár György (*Válogatott agyrémeim*) idegen személynevekkel játszik el:

*Azt mondja az öreg **Verne:**
 ha valaki szájon verne,*

fizessen csak az a szemét
Foggot Foggért, Sam-et Sam-ért!

*

Akinek **Hemingway**, ne vegye magára,
no de hát mindennek megvan a határa:
az, amit jómagam soha sem szeretnék,
szabad-e tolni az ellenség **Thackeray**-t?
(Idézi Vargha–T. Litovkina 2007, 194)

A játék abból fakad, hogy a versek személynevei hasonló hangzású köznevek helyett állnak.

Sajátos onomasztikai játék a személynevekkel az **anagramma**, vagyis egy név betűinek átrendezésével nyert új szó. Ezzel él Nagy László költő, amikor Z. költőnek *sürgősen* címmel verses üdvözlétet küld:

Légy tovább is toll-kán

kivánja **Gyan Ólszál**
Gyan sik Idnup **Tigram Icsész**

Azaz Nagy László és felesége, Szécsi Margit költőnő a jókívánságot küldő. Kondor Béla nevéből ilyen anagrammajátékot kreál Szécsi Margit:

Dalnoké: bor.
Boré: dalnok.
Kordéban: ló.
Én, rab, oldok.
Ó, bal kondér!
Léda: bornok!
A bolond kér –
Én, rab, oldok.
Bér-dalokon
él-abordnok
korodban él –
Én, rab, oldok.
Ó, dér-balkon!
Béna lordok!
A bokron: Dél.
Én, rab, oldok

Szécsi Margit (Tigram Icsész) férjének, Nagy Lászlónak a nevével is ugyanilyen játékot konstruál:

*Nagy László
Lányszolga,
lágyan szól,
szól: 'Angyal
szolgalány,
szállj, ó láng,
szállogány!'
Lányász lóg,
Szolgalány
szól lágyan:
'Langy ász-ló!
Gyászolnál?*

Szécsi Margit úgy írja meg a következő versét, hogy mindegyik sora a saját neve betűiből áll össze:

Egy építés története Szécsi Margit nevére

*Cím: Sársziget,
csizmát ígér,
s csirizt megás
miszter Csiga,
Missz Cigaret,
Magisz Tercsi
Grízes Matics,
Mésztag Ricsi.*

Anagrammaszerű az Ilona név hangjainak felcseréléséből adódó játékos forma Kosztolányi Dezső *Ilona* című alkotásában:

*Vigasság,
fájdalom,
nem múlik
el soha,
s balzsam is
mennyei
lanolin,
Ilona.*

Nehezen megjegyezhető szöveg Papp Tibor *Nevek* című nyelvtörő jellegű verse:

*Marci, Berci, Karcsi, Tercsi,
 Ancsa, Jancsi, Bence, Jenci,
 Ince, Vince, Lonci, Mancsi,
 Lóri, Flóri, Frici, Franci,
 Dani, Dini, Samu, Simi,
 Lilla, Nelli, Ami, Imi,
 Piri, Pali, Ili, Ali,
 Lali, Lili, Vili, Vali,
 Mári, Sári, Klári, Máli,
 Mici, Maca, Zoli, Záli,
 Misi, Masa, Emmi, Mimi,
 Tibi, Tóbi, Tóni, Tini,
 Ibi, Robi, Gabi, Giza,
 Rozi, Rézi, Gazsi, Zsiga,
 Margó, Gergő, Eszti, Kriszta,
 Jóska, Pista, Böske, Miska,
 Bori, Biri, Dóri, Kari,
 Teri, Feri, Gyuri, Mari,
 Panni, Fanni, Muki, Miki,
 Sanyi, Manyi, Vica, Viki,
 Józsi, Mózsí, Médi, Magdi,
 Helga, Matyi, Tünde, Andi.*

Logikát nem tud felfedezni az olvasó abban, hogy miért épp azok a két szótagú nevek és becenevek követik egymást (*Margó, Gergő, Eszti, Kriszta; Helga, Matyi, Tünde, Andi*), amelyeket a költő egymás mellé helyezett. Legfeljebb azt lehet kikövetkeztetni: a legtöbb esetben a becenévképző azonossága a szomszédság-teremtő (*Marci, Berci, Karcsi, Tercsi; Mári, Sári, Klári, Máli*), illetve a második szótag azonossága (*Lali, Lili, Vili, Vali; Panni, Fanni, Muki, Miki*).

2.2. A helynevek jelentésével, sőt alkotásával is játékot űznek egyes költőink.

Népetimológiára (olyan szóalkotásmódra, amely módosítja a létező szó egy részét úgy, hogy más, meglevő szóhoz hasonlóvá téve „értelmesíti”) emlékeztet Csukás István eljárása *Gilice-síp* című versében, mert azzal játszik el a költő, hogyan lehet naiv módon értelmezni helyneveinket hasonló hangzású igékkel:

*Gyalókára gyalog mentünk,
 Vencsellőre elcsellengtünk,
 Görgetegen átgörögtünk,
 Tiszasülyön elsülyedtünk.*

*Gyónon gyóntunk,
Nyügéren nyögtünk,
Dadon dadogtunk,
Bujon bújtunk.*

Ezek létező helységnevek – csupán egyet (*Nyüger*) nem vett fel Kiss Lajos a *Földrajzi nevek etimológiai szótárába* (1997) –, amelyek egyrészt pusztá (vagyis toldalék nélküli) személynévekből keletkeztek magyar névadással (*Vencsellő, Süly*), másrészt magyar (*Görgeteg*←*görgeteg* '[kő]hordalék') vagy ótörök (*Gyalóka*←*gyál* 'láng') főnévből erednek, legfeljebb nem pontosan ilyen formában használatosak (*Vencsellő*→*Gávavencsellő*; *Süly*→*Sülysáp*). Viszont a *Görgeteg* helységneven kívül a többihez kapcsolt igei jelentés csak a játék része. Egyes helységnevek eredete bizonytalan: talán török eredetű személynévből magyar névadással jöttek létre (*Gyón, Dad*), de *Gyón*nak semmi köze a gyónáshoz és *Dad*nak a dadogáshoz, mert a *Gyón* alapjául szolgáló török személynév jelentése 'kövér', a *Dad* a *Tádeu* 'Tádé, Tadeus' személynév rövidült, hasonult becéző formájából származik.

Ennek a költeménynek a párverse a *Vándor Móka*, a Tamkó Sirató Károly tollából származó áletimológiás játék:

*Hévízen – vacogtunk,
Szomoródon – kacagtunk,
Árnyékoson – napoztunk,
Koplallón – jóllaktunk,
Éberlakon – álmodtunk.*

*Csolnakosra csolnakon,
Lovas-szirtre jó lovon,
Szombathelyre szombaton,
Hangsosvölgybe – daltalan,*

*Dalos-zúgba – hangtalan,
Zajgóvárta – zajtalan,
Szomjúhelyre szomjasan.*

Láthatóan, az alkotó a helynevekhez jelentésükkel vagy harmonizáló, vagy ellentétes értelmű szavakat társít, illetve onomasztikai játékot kreál, mert a versrészletben szereplő helységnevek közül kevés a létező (Kiss 1997: *Hévíz, Szombathely, Csolnakos*), a többi kitalált, vagy esetleg csak ún. mikrotoponíma lehet, azaz egy helységen belüli területegység neve.

A *Hévíz* helységnevé jelentéséhez (*hév* ~ *hő* + *víz*) ellentétes értelmű igealakot fűz a költő, és ezzel azt hiteti el a befogadóval, hogy a következő felsorolásban

is hasonló nyelvi jelenség zajlik. Valójában ennek az ellenkezője történik. Játékszabálya szerint bizonyos igéinkhez antonimikus értelmű szavainkból fiktív alkotású helyneveket kapcsol:

*kacagtunk ↔ szomorkodtunk → Szomoród,
napoztunk ↔ árnyékba húzódtunk → Árnyékos,
jóllaktunk ↔ koplaltunk → Koplalló,
álmodtunk ↔ ébren voltunk → Éberlak.*

2.3. A limerik alkotási szabálya szerint az első sor végén névnek kell állnia: ez lehet helység- vagy személynév, az utolsó sornak pedig csattanónak kell lennie. „Az *a* rímű sorok többnyire a rímadó tulajdonnév hosszától függően 8–10 szótagosak, a *b* ríműek jellegzetes hossza 5 vagy 6 szótag. [...] a magyar limerik természetesen más, mint a sok száz éves múltú, szerteágazó gyökerű angol limerick. Nincs múltja, csak mintája” (Váraday 2002, 19, 21). A verstípus alkotási módja: a limerik-strófa öt soros, egyszakaszos, humoros, képtelen történetet előadó, megszabott rímképletű (*aabba*) költemény. Vannak intellektuális, politikai, erotikus és malac limerikek. A szelídebb fajtából egy-kettőt bemutatok:

*Egy ifjú széplélek **Cegléden**
elábrándozott a lepkéken,
s túl sötét utcába tért be –
dealerek golyója érte!
Ennyit most órála sebtében.*
(Tatár Sándor)

*

*Volt egy úr, lakhelye **Piripócs**,
Fogkrémmelette a pirítóst.
Rakott rá ribizlit,
Kérdezték: „hogya ízlik?”
Azt mondta: „finom, csak kicsit sós.”*
(Varró Dániel)

*

*Volt egy elítélt, **Marcella**.
Szólt: „Hideg ez a szar cella.
Ajánlom, fűtsenek,
különben elmegyek.
Vár rám egy békés parcella.”*
(Csengery Kristóf)

*

*Volt egy úr, úgy hívták: **Jónás**,
ráfért egy jókora gyónás.*

*El is ment; darálta,
a pap meg halálra
rémült, és azóta kómás.
(Nádasdy Ádám)*

Politikai limerikék sora is született:

*Imádtuk apánkat, **Rákosit**,
nem hittük volna, hogy károsít.
Szégyelled magadat?
Késő: e daganat
átterjedt – már minden rákos itt.
(Várady Szabolcs)*

*Volt egy tag, úgy hívták, **Kis Dezső**,
a KISZ-ben volt tagdíjbeszedő,
ellustult ökelme,
nem tudták, fölkel ma?
Nem kelt föl, a rendszer összedőlt.
(Garczi László)*

Eörsi István *Pártos* limerikeket írt:

*Nem bírt vele Kádár, sem **Orbán**,
Egyáltalán semmilyen kormány.
De a Városházán
marhák húsát rágván
megakadt pár mócsing a torkán.
(Demszky Gábor és tanácsadói)*

*

*Horn úr ollót **Gorbitól** kapott,
Átvágott egy drótcsomót legott,
Aztán jött a pártja –
Ügyesen átvágta!
Most az úrt nyiszálja, itt meg ott.*

3. A nevekkal üzőt költői játékok sokszor ötletes nyelvi formában jelennek meg, például a személynévből való igeképzéssel (*legyuláztak*). A személy- és helynevek kisbetűs írása többféle játékos indítékból adódhat (*táncsics mihály; párizst*). Máskor a név jelentése, annak az „értelmesítése”, népetimológias megfejtése nyújt alkalmat a játékokra (*Gyónon gyóntunk*). A név betűinek átrendezése, az ún. anagramma egyenesen kirakós játékhhoz hasonlítható. Van, hogy maga a

versstruktúra kötelezően névhasználatra épül, mint a limerik esetében. Az onomasztikai játékok különös fajtája a helynévalkotás, amely kitűnő terep a költői fantázia számára (*Szomoród; Koplalló*).

Irodalom

- Bíró Ferenc 1997. Egri szakmunkástanulók névhasználatra. Névtani Értesítő 19. 30–45.
- Bíró Ferenc 1998. Többelemlő személynevek a XVIII. századi Tiszaszőlősen. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis (Eger) XXIV. 185–196.
- Bíró Ferenc 1999. *Körösladány helynevei*. Körösladányi Hely- és Népismereti Dolgozatok 1. Eger, Líceum Kiadó.
- Bíró Ferenc 2001. *A metafora szerepe a testi tulajdonságra utaló diáknevek alkotásában*. In: A metafora grammatikája és stilisztikája. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 10. A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvtudományi Tanszéke által 1999. október 11–12-én rendezett konferencia előadásainak az anyaga. Szerkesztette és lektorálta Kemény Gábor. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 34–44.
- Bíró Ferenc 2004. Köröstarcsa helyneveinek tára és rendszere. Az Eszterházy Károly Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 2. Eger.
- Hoványi János – Szepes Erika 1977. *irodalmi játékok*. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. V. köt. Budapest, Akadémiai Kiadó, 177–178.
- Kis Tamás 2008. *A magyar katonai szleng szótára*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Kiss Lajos 1997. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Sándor Anna 1997. Kolon ragadványnevei. In: B. Gergely Piroska – Hajdú Mihály (szerk.): *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Budapest–Miskolc, MNyTT és a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézete, 187–193.
- Várady Szabolcs (szerk. és a bevezető tanulmányt írta) 2002. *Magyar badar. 300 limerik*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Vargha Katalin – T. Litovkina Anna 2007. „Hallgatni Arany, beszélni Petőfi.” A magyar antiproverbiumok ferdítési módjai – formai változatok és nyelvi humor. *Magyar Nyelv* 179–199.